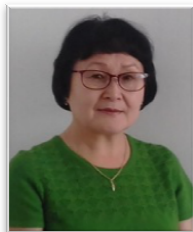

□ КУУЛАР ЕЛЕНА МАНДАН-ООЛОВНА

Тувинский
государственный
университет

ТЫВА ДЫЛДЫҢ ДИАЛЕКТИЛЕРИН ШИНЧИЛЕП КЕЛГЕНИ, АМГЫ ҮЕДЕ БАЙДАЛЫ

PRESENT STATE OF TUVAN DIALECTS AND SUBDIALECTS

TUVA AĞIZ ARAŞTIRMALARI VE GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU

Abstract

In the following article, we present the issue of research and state of Tuvan dialects and subdialects. We review the period of research of Tuvan dialects up to creation of the latinized Tuvan writing system. The new period of dialect research is described in more detail. We offer a territorial classification of dialects and subdialects, where four dialects and two mixed subdialects are distinguished. We briefly analyze the research of each dialect, as well as specific dialect traits. We pay special attention to materials regarding ethnic outside of Tuva (Russian Federation, Mongolia, and China).

Keywords

Tuvan language, dialect classification, dialect, subdialect, dialect traits, dialect words.

Аннотация

Ажылда тыва дылдың диалектилериниң шинчилеттиниң келгенин, диалектилерниң болгаш аялгаларның амгы үеде байдалының дугайында бижээн. Тургустунарының мурнунда үеге чедир тыва дылды шинчилеп Тыва бижик келгениниң дугайында кыска медээлерни киирген. Тыва дылдың диалектилерин шинчилээриниң чаа үе-чадазын айтып, амгы үеде бөлүктээшкин ёзугаар тыва дыл дөрт диалектилик болгаш ийи холушкак аялгалыг деп аңгылавышаан, тус-тус диалектилерниң девискээрлерин, ылгавырлыг демдектерин болгаш оларга хамаарышкан чамдык эртем ажылдарын айыткан. Оон аңгыда Тывадан дашкаар девискээрлерде бөлүк чурттап чоруур этниктиг тываларның чугаазының дугайында медээлерни киирген.

Дүлгүүр сөстөр

тыва дыл, диалектилерниң бөлүктээшкини, диалект, аялга, диалект онзагайлары, диалектизм.

Аннотация

В данной работе объектом нашего исследования стал вопрос об изучении и состоянии диалектов и говоров тувинского языка. Вкратце рассматривается период изучения тувинских диалектов до создания тувинской национальной латинизированной письменности. Более подробно описывается новый период изучения диалектов. Представлена территориальная классификация диалектов и говоров, где выделяется четыре диалекта и два смешанных говора. Описываются краткий анализ изучения каждого диалекта, а также характеристики диалектных особенностей. Особое место в работе занимают материалы о речи этнических тувинцев, проживающих за пределами Тувы – на территории Российской Федерации, Монголии и Китая.

Ключевые слова

тувинский язык, классификация диалектов, диалект, говор, диалектные особенности, диалектизм.

Özet

Bu makalede Tuva ağızlarının geçmişten günümüze araştırılması, ağızların ve alt ağızların günümüzdeki durumu ele alınmıştır. Tuva alfabesinin oluşturulmasına kadarki dönemde Tuvaca araştırmaları üzerinde de kısaca durulmuştur. Tuva ağız araştırmaları ile ilgili yeni girişimler ortaya konarak Tuva ağızlarının tasnifi yapılarak dört ağız ve iki karışık alt ağız olarak sınıflandırılmış, bu ağız bölgeleri ve ağızlar arasındaki farklılıklar ve bunlarla ilgili bilimsel çalışmalar değerlendirilmiştir. Ayrıca, Tuva Cumhuriyeti dışındaki sahalarda topluluklar hâlinde yaşayan Tuvaların dili hakkında da bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Tuvaca, ağızların tasnifi, ağız, alt ağız, ağız özellikleri

Тыва Республика Азий диптиң төвүндө, Улуг-Хемниң (орус. Енисей) бажындан эгезин алган черинде турар. Ооң үндөзүн чурттакчылары – тывалар. Тыва Республикадан дашкаар девискээрлерде этниктиг тывалар бөлүү-биле 3 аңгы черде амыдырап-чурттап чоруур: Россия Федерациязының Красноярск крайының Верхнеусинск суурунда (500 хире киж), Моолдуң Ховд, Баян-Улэгэй, Хубсугул аймактарда (5000 хире киж) база Кыдаттың Циньзян-Уйгур автономну округунуң Алтай районунда (2500 хире киж).

Бо ажилга Тыва Республикада тыва дылдың диалектилерин шинчилеп келгени болгаш ооң амгы үеде байдалынга доктаар сорулга салдынган.

Тыва дыл дугайында баштайгы медээлер XIX в. Г.И. Спасскийниң (1819), М.А. Кастренниң, В.В. Радловтуң (1866) кысказы-биле демдеглеттинген.

Шылгараңгай түрколог В.В. Радлов 1861 чылда 4 хонук иштинде барыын Тываның Кара-Хөл чоогунга кээп чорааш, 2 тоол, 4 ырны чыып алгаш, "Образцы народной литературы тюркских племен" деп чыындының IX томунга «Наречие урянхайцев (сойотов), абаканских татар и карагасов» деп ат-биле парлаткан. Ол дээрге эң баштайгы

парлаттынган харылзаалыг тыва сөзүглелдер болур. Ук сөзүглелдерде тыва дылдың барыын диалектизиниң чамдык онзагайлары тодаргайы-биле көстүп турар.

1889 чылдың март-август айларда хакас эртемден Н.Ф. Катанов Тываның эң хөй чурттакчылыг төп кожууннарынга тыва дылды, улустуң аас чогаалын, чоннуң төөгүзүн, этнографиязын шинчилеп кээп чораан. Тыва дылдың фонетиказын, грамматиказын болгаш лексиказын сайгарып көргөш, ону түрк уктуг деп тодараткан. Ооң бижээни «Опыт исследования урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня» (1903) деп үнелиг ажылы тыва дылдың баштайгы эртем грамматиказы деп санаттынып турар. Ук грамматикада тыва дылдың үндезин диалектиси болур төп база барыын диалектилериниң онзагайлары демдеглеттинген.

XX чүс чылдың 1930 чылда тыва дылдың диалектилерин шинчилээр чаа үе-чада латин уктуг тыва национал бижиктиң чогааттынганы база литературлуг тыва дылдың хевирлеттинип эгелээни-биле сырый харылзаалыг болган. Бо чугула ажылды А.А. Пальмбах билдилиг удуртуп баштап турган, ооң хөй санныг эртем ажылдары ону бадыткап турар.

Ол үеде тыва дылдың болгаш ооң диалектилериниң, аялгаларының дугайында материалдарны сураглыг дыл эртемденнери А.А. Пальмбах, А.Ч. Кунаа, З.Б. Чадамба, Г.Ф. Бабушкин, Ш.Ч. Сат, А.К. Делгер-оол, Я.Ш. Хертек, М.Б. Мартан-оол, С.Ф. Сегленмей болгаш өскелер-даа чыып, парлаткылаан.

1945 чылда Тываның дыл, литература, төөгүнүң эртем-шинчилел институтунуң, ооң иштинде дыл болгаш бижик секторунуң тургустунганы-биле диалект материалдарын чыып, ону эртем ёзузу-биле шинчилээр ажыл эгелээн. Ол-бо кожууннарже эртем экспедицияларын аъткарып, тыва диалектилерниң болгаш аялгаларның онзагайларын тодарадып бижип, эртем ажылдарын чырыкче үндүрүп эгелээн.

1980 чылдың эгезинде ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирьде салбырының филология институтунуң удуртулгазы-биле бижик болгаш дыл секторунуң эртем ажылдакчылары Сибирьниң түрк дылдарының диалектология атлазынга материалдарны чыып кады ажылдаан. Ол үеден бээр бөгүнге чедир диалект материалдары чыыр ажылга Кызылда күрүнениң педагогика институтунуң, амгы үеде Тываның күрүне университетиниң тыва дыл, чогаал өөренип турар студентилерин кириштирип эгелээн.

Тыва дыл эртеминде тыва дылдың диалектилерин бөлүктээринге хамаарышкан айтырыг ажык бооп артпышаан, чүге дизе маңаа хамаарыштыр эртемденнерниң бодалдары чаңгыс аай эвес.

Диалектилерниң эң баштайгы классификациязын А.А. Пальмбах сүмелээн: 1) ортаакы тыва диалект (Чөөн-Хемчик, Чаа-Хөл болгаш өске-даа), 2) барыын диалект (Барыын-Хемчик, Бай-Тайга болгаш өске-даа), 3) чөөн диалект (Каа-Хем, Тес-Хем болгаш өске-даа), ол ышкаш онзагай диалект кылдыр тожу диалектизин аңгылаан. Бо ажылда диалектилерни девискээр талазы-биле аңгылаарының фонетика, грамматика болгаш лексика талазы-биле ылгавыр демдектерин айыткан (1968, 232-235).

З.Б. Чадамбаның саналы-биле тыва дыл 3 диалектилик: төп (Чөөн-Хемчик, Өвүр, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга болгаш Улуг-Хемниң чамдыызы), тожу (хем болгаш

тайга аялгалыг), холушкак аялгалар (Каа-Хем, Тес-Хем, Эрзин, Бии-Хем, Таңды база Улуг-Хемниң чамдыызы) (1982, 15).

Филология эртемнериниң доктору А.Ч. Кунааны-биле алырга, тыва дыл төп, тожу болгаш эрзин деп диалектилерлиг (1973, 253).

Сөөлгү ийи классификацияларга хамаарыштыр айытса чогуур чүүл болза, авторлар дылдың кандыг барымдааларынга даянгаш, оларны аңгылаанын айытпайн турар.

Амгы үеде дыл эртемденнери, диалектологтар Н.Н. Баскаковтуң ажылынга (1964, 14) даянып, профессор Ш.Ч. Саттың бөлүктээни тыва дылдың диалектилериниң классификациясын ёзугаар ажилдап турар. Бо бөлүктээшкениң кол өзээн тыва дылдыг төрөл-бөлүктерниң турумчуп чурттап чоруур чер-девискээри тургузуп турар. Ол классификацияны Ш.Ч. Сат «Тыва диалектология» деп студентилерге бижиттинген өөредилге номунда киирген. Ынчалдыр тыва дыл девискээр аайы-биле 4 диалектилик болгаш 2 холушкак аялгалыг (1987, 24-26).

Төп диалект шаандан бээр база амга чедир кайы-даа диалектилерниң эдилекчилериниң билчип чугаалажыр диалектизи – интердиалект болур. Оон аңгыда ол – литературлуг тыва дылдың үндезин диалектизи. Төп диалект шаандан тура-ла хөй чурттакчы чоннуг Бии-Хем, Кызыл, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл, Таңдының соңгу-барыын кезээнде, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Өвүр кожууннарда болгаш Красноярск крайның Верхнеусинск девискээринде нептерээн.

Диалектиниң онзагай талаларын эге баштай Н.Ф. Катанов шинчилээн дээрзин үстүнде айыткан (1903), ук ажил тыва диалектологияга база тыва дылдың төөгүзүн, ооң сөс курлавырын өөрениринге канчаар-даа аажок улуг үнелиг.

Амгы үеде төп диалектиниң онзагайлары долuzu-биле шинчилеттинмээн, колдуунда ХХ чүс чылдың 1980 чылдарынга чедир чырыкче үнгүлээн хөй эвес санныг улуг эвес хемчээлдиг ажилдар бар. С.В. Кечил-оол сүт-хөл аялгазының эдилекчилериниң чугаазында ажык эвес үннерниң ажыглалын эксперименталдыг метод дузазы-биле шинчилээш, монографияны парлаткан (2004).

Барыын диалект Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга кожууннарда нептерээн, төп диалектиден улуг ылгал чок-даа болза, черле онзагай талалары илдең. Чижээлээрге, ында эртеги түрк дылда (орхон-енисей бижимелдериниң дылында) ажыглаттынып турган чамдык фонетиктиг болгаш грамматиктиг хевирлер кадагалаттынган. Диалектиниң мөңгүн-тайга болгаш кара-хөл аялгаларында алтай дылдың салдары-биле тывылган диалект сөстөр таваржып турар. Диалектиде тус черниң үндезин чурттакчыларының ажил-амыдыралы-биле холбашкан этнографтыг диалектизмнер онзагай черни ээлеп турар.

Бо девискээрге чурттап турар улустуң чугаазынга хамаарыштыр бир дугаар эртем ажылы 1861 чылда шылгараңгай түрколог В.В. Радловтуң барыын Тывага шинчилел ажылы кылып кээп чорааны-биле холбашкан. Дараазында чылдарда Г.Ф. Бабушкин, М.Б. Мартан-оол, Я.Ш. Хертектиң ажилдары парлаттынгылаан. М.Д. Доржу бай-тайга аялгазын элээн ханы кылдыр шинчилээн түңнелдерин бодунуң монографиясында киирген (2002).

Мурнуу-чөөн диалектининг девискээринге Таңды кожууннуң мурнуу-чөөн талазындан эгелээш, Тес-Хем, Эрзин кожууннар хамааржыр. Ук кожууннар мурнуу талазындан Моол-биле, соңгу таладан Каа-Хем, Кызыл кожууннар-биле, барыын чүктен Өвүр, Чеди-Хөл кожууннар-биле, а чөөн талазындан Тере-Хөл кожуун-биле кызыгаарланчак. Эрзин кожууннуң Нарын, Качык сумуларының чурттакчылары моол дылды дыка эки билир, улуг назылыглар моол дылды төрөөн дылывыс деп санап турар, ынчалдыр ол девискээрде үндезин чурттакчылар 3 дылдыг: тыва-орус-моол.

Мурнуу-чөөн диалектиге хамаарышкан баштайгы эртем ажылдарын А.Ч. Кунаа, З.Б. Чадамба чырыкче үндүрген. Ол девискээрде улустуң моол дылын П.Ц. Биткеев, а орус дылын Э.Г. Уланова олар шинчилээн.

2003 чылда мурнуу-чөөн диалектиге хамаарыштыр кандидат диссертациязы камгалаттынган, түңелинде Е.М. Кууларның монографиязы чырыкче үнген (2012). Диалектининг эң кол онзагай демдектери моол дылдың салдары-биле тывылган деп автор ажылында түңнөп турар. Ол ышкаш диалектининг иштинде аялгаларны дылдың фонетика, лексика, морфология адырларын барымдаалап аңгылаар демдектерин айыткан.

Соңгу-чөөн азы тожу диалект Тываның девискээр талазы-биле эң улуг деп санаттынып турар Тожу кожуунунда нептерээн. Диалектиге хамааржыр баштайгы эртем ажылдарын Сибирьниң чоннарының шинчээчизи Гр. Спасский (1819), фин эртемден М.А. Кастрен олар чорутканнар. Ооң соонда тожу улузунуң чугаазын Т.И. Арцыбашева шинчилеп, тыва дылдың диалектилеринге хамаарышкан эң баштайгы эртем статьязын бижээн (1935).

XX чүс чылдың 70 чылдарында ол чер чурттуг эртемден З.Б. Чадамба чаңгыс чер-чурттугларының чугаазының онзагайын шинчилээш, диалектининг фонетика, лексика болгаш грамматика талазы-биле онзагай демдектерин сайгарган монографияны үндүрген (1974). Тайга-таңдыда чурттап чоруур ивижилерниң чугаазын тайга аялгазы, а хем унунуң улузунуң чугаазын хем аялгазы деп адап, ук диалектини 2 аялгалыг кылдыр аңгылаан. Оон аңгыда тожуларның чугаазының ритмомелодиказы (чугаазының аялгазы) өске диалектилерден онза ылгалдыг дээрзин айыткан.

Тере-хөлдүң холушкак аялгазы – чоннуң чугаазында тожу, мурнуу-чөөн диалектилерниң онзагайлары чугаада таваржып турар. Ук аялгага Тываның мурнуу-чөөн талазында Тере-Хөл деп хөлдүң, Каргы, Шынаа, Балыктыг деп хемнерниң унунда болгаш Кунгуртуг сумузунда үндезин чурттакчыларның чугаазын хамаарыштырар. Диалект эдилекчилерининг чугаазы тыва дылдың шупту диалектилеринден болгаш аялгаларындан улуг ылгалдыг: өк-биле адаар ажык үннер чок, тыва дылда чүгле сөс эгезинге таваржыр күштүг ажык эвес үннер сөстүң шупту туруштарынга – ортузунга, сөөлүнге, ажык үннер аразынга – таваржыр. Ооң уламындан тере-хөлчүлерниң чугаазы бир тускай аялгалыг.

Аялганы эң баштай Ш.Ч. Сат шинчилээн, оон аңгыда К.А. Бичелдей (2004), Е.М. Кууларның (2012) эртем ажылдары бар, оларда тус черниң чурттакчыларының чугаазының онзагайын сайгарып көргөш, ону тере-хөл аялгазы деп термин-биле адаан. Оон аңгыда П.С. Серен ол черниң чонунуң чугаазын элээн ханы кылдыр шинчилээнининг түңнелинде аңаа хамаарыштыр тере-хөл диалектизи деп терминни ажыглаан (2006).

Каа-хемниң холушкак аялгазы – мурнуу-чөөн диалектиниң база тожу диалектизиниң онзагайлары холушкан, бо аялгада орус дылдың күштүг салдары демдеглеттинген. Ук аялга Тываның чөөн талазында Каа-Хем кожуунда нептерээн.

Аялгага хамаарыштыр З.Б. Чадамбаның статьязын көрүп болур (1973), аялганың эдилекчилериниң чугаазында ажык үннерниң ажыглалының онзагайын эксперименталдыг метод дузазы-биле шинчилээш, монографияны И.Д. Дамбыра чырыкче үндүрген (2005).

Үстүнде айыткан чүүлдерге даянып алгаш, тыва дылдың кыдыкы диалектилери болгаш аялгалары болур-чогууру-биле эвес-даа болза, черле элээн шинчилеттинген деп түңнөп болур. А төп диалектиге хамаарыштыр айтырыг нарын, төп диалектини шинчилээри – тыва диалектология эртемінде бөгүнгү хүнде шиитпирлээр ужурлуг кол айтырыгларның бирээзи. Ону ийи талалыг кылдыр көрүп болур. Бирээде, ону шинчилээриниң берге талазы бар, чүл дээрге төп диалект амгы тыва литературлуг дылдың үндезин, өзек диалектизи болур. Ындыг болганда кандыг-бир тодаргай чижекте алгаш, ону төп диалектиниң азы литературлуг дылдың сөзү деп чүүлдү тодарадыры нарын болгу дег. Өске талазында, тыва дылдың кыдыкы диалектилерин болгаш чамдык аялгаларына хамаарышкан эртем ажылдары, монографиялар бар болганда, ында демдеглеттинген диалект онзагайлары-биле деңнеп, шүүштүрүп тургаш, төп диалектиниң онзагай демдектерин тодарадып болгу дег.

Тывадан дашкаар девискээрлерде тыва дыл. Тыва дылдың эдилекчилери чүгле Тыва Республикада эвес, оон дашкаар девискээрлерде – 3 аңгы күрүнелерниң девискээрлеринде – төрөл бөлүк аайы-биле амыдырап-чурттап чоруур:

1. Россия Федерациязының Красноярск крайының Ермаковск районунуң Верхнеусинск суурунда;
2. Моолдун соңгу-барыын аймактарында – соңгу девискээринде Хубсугул (Хөвсгөл) аймактың Цагаан-Нуур сумузунда, барыын талазында Баян-Олгий аймактың Цэнгэл сумузунда база Ховд (Копту) аймактың Буянт сумузунда;
3. Кыдаттың Синьцзян-Уйгур автономнуг районунуң Или-Казах облазының Алтай аймаанда.

Тыва эртемденнер республика девискээринден дашкаар чурттап чоруур хин тудуш тыва чонунуң дылын, аас чогаалын, төөгүзүн болгаш этнографиязын шагдан бээр сонуургап, шинчилел ажылдарын чорудуп келген. Дараазында өске девискээрлерде чурттап чоруур эвээш санныг этниктиг тываларның чугаазына, дылына хамаарышкан кыска медээлерге доктаалыңар.

Усинск тываларының чугаазын Ш.Ч. Саттың «Тыва диалектология» (1987) деп өөредилге номунда саян аялгазы деп термин-биле адаан, ынчалза-даа ында чурттап чоруур улуг назылыг тывалар боттарын кажан-даа «саян» тывалары бис деп адавайн, У'с тывалары азы Усинск тывалары бис деп адаарын дыңнаткан. Бо ажылдың автору тус черниң үндезин чурттакчыларының чугаазын шинчилеп, оларның чугаазына хамаарыштыр тыва дылдың төп диалектизиниң усинск аялгазы деп термин-биле адаарын саналдап кириген (Сат, Куулар 2013: 57).

Усинск тываларының чугаазын тыва филология болгаш ниити дыл эртемниң кафедразының башкылары РФФИ грантызының деткимчези-биле эртем экспедициязынче чоруп, ооң түңнелдерин аңгы-аңгы журналдарга парлаткылаан (2016; 2017).

Моолда Цэнгэл болгаш Копту тываларының чугаазын XX чүс чылдың 1970-1980 чылдарында совет үениң эртемденнери Ю.Л. Аранчын (1975), Д.А. Монгуш (1983) база немец эртемден Э. Таубе (1974; 1979) шинчилээннер.

Амгы үеде Цэнгэл сумузунда 3000 хире төрөл-бөлүк тывалар чурттап турар, чаңгыс чер-чурттугларының чугаазын ол черден үнген эртемденнер шинчилеп, кандидат диссертацияларын камгалаан. Цэнгэл тываларының чугаазының диалект талазы-биле онзагайын амгы тыва литературлуг дыл-биле база тыва дылдың диалектилерин-биле деңнелгезин Хийс Гансух (2009), а мал ажыл-агыйынга хамаарышкан лексиканы Бадарч Баярсайхан (2009) олар шинчилээн.

Копту аймакта бо үеде 2500 ажыг тывалар чурттап чоруур. Коптуда улуг назылыг улустуң чугаазының үлегерлерин, аас чогаалының аңгы-аңгы жанрларынга хамаарышкан материалдарны Уламсурэн Цэцэгдарь хөйү-биле чыып, аңгы ном кылдыр чырыкче үндүрген (2003). Ц. Уламсурэн шинчилел ажылын хөй чылдарда уламчылап, бодунуң төрөл чонунуң дылын, чугаазының диалект онзагайын бүгү талалыг шинчилээш, эртем адын камгалаан (2013).

Амгы үеде Цагаан-Нуур сумузунда боттарын тухалар бис деп адаар тыва омактыг 600 хире кижичурттап турар, оларның чартыгы суму төвүндө, а өскелери Барыын, Чөөн тайгаларда иви малдап чоруур. Моолда ол ивижилерни кылып чоруур ажыл-ижин барымдаалап цаатаннар (моол. цаа 'иви') деп адап турар. Цагаан-Нуур тываларының дылы, аас чогаалы эртем ёзузу-биле хандыр шинчилеттинмээн, ынчалза-даа тыва эртемденнер оларның дугайында утпайн, шинчилел ажылдарын эвээш-биче-даа болза чорудуп турар (2015; 2017).

Кыдат тываларының дугайында этнография талазы-биле шинчилел ажылдарындан көрүп болур (Монгуш 1997; 2002). Кыдатта тываларның аас чогаалын болгаш ёзу-чаңчылдарын Ж. Юша 10 чыл дургузунда шинчилеп келген, ол хире үргүлчүлелдиг ажылдың түңнели кылдыр ол доктор диссертациязын камгалаан (2018).

XX чүс чылдың 2011 чылдарындан бээр эртем фондуларының деткимчези-биле Кыдат тываларынче (2500 ажыг кижичурттап) Тыва Республикадан төөгү, этнография, аас чогаалы база дыл талазы-биле эртемденнер удаа-дараа экспедицияларны чоруткулаан. Көк мончактарның дылының онзагайларын, оларның чугаазының тыва дылдың диалектилериниң аразында туружун М.В. Бавуу-Сюрюн аңгы-аңгы эртем ажылдарында чырыткылаан (2011; 2017).

М. Бавуу-Сюрюн доктор диссертациязын камгалаан ажылында Тыва Республиканың база оон дашкаар девискээрлерде тываларның чугаазының диалект талазы-биле дөмей болгаш ылгалдыг талаларын деңнеп көрүп, тыва диалектилерниң чаа бөлүктээшкинин саналдап киирген: 1. төп диалект (чөөн-хемчик, эрзин-тес-хем, өвүр, таңды аялгаларлыг); 2. барыын диалект (бай-тайга-барыын-хемчик, мөңгүн-тайга, кара-хөл аялгаларлыг); 3.

тере-хөл диалектизи; 4. тожу диалектизи; 5. цагаан-нуур диалектизи; 6. алтай диалектизи (копту, цэнгэл, кыдат аялгаларлыг) (2018).

Россияның эртемнер академиязының Сибирьде салбырының филология институтунуң эртемденнери Сибирьниң түрк дылдыг чоннарының дылдарын, диалектилерин шинчилээр талазы-биле хөй талалыг ажилды доктаамал чорудуп турар. Бо чоокку үеде бөлүк авторларның тыва дылдың, ооң чамдык диалектилериниң фонетика, лексика база грамматика талазы-биле Сибирь девискээринде өске дылдардан ылгалып турар нарын таварылгаларын шинчилээн ажылы онзагай черни ээлеп турар (2018).

Тыва диалектология эртеминде чедишкиннер бар-даа болза, амгы үеде ооң мурнунда шийтпирлээр ужурлуг айтырыглар, сорулгалар черле хөй. Чедир шинчилеттимээн диалектилерни болгаш аялгаларны долузу-биле эртем ёзугаар шинчилээр, диалектилер словары тургузар, диалект талазы-биле чыгдынган, бар материалдарны лингвистиг география методун ажыглап чурумчудар, оларны электроннуг хевирже киирер, тыва дылдың диалектилериниң электроннуг корпусун тургузар ажилды эгелээр болгаш оон-даа өске эргежок чугула ажилдарны чорудар.

Тыва дылдың бөгүнге чедир хөгжүп, сайзырап келгениниң, ооң диалект талазы-биле ылгалдарының литературлуг дылдың салдары-биле чидип бар чыдарын барымдаалап, бөгүнгү хүнде диалектилерниң классификациязын тургузар талазы-биле айтырыгны шийтпирлээр. Диалектилерниң классификациязын тургузарда, мооң мурнунда ышкаш чүгле чер-девискээр талазы-биле эвес, а этнос (төрөл-бөлүк) талазы-биле айтырыгны чугулага ап, амгы үеде тыва чугааның ажыглаттынып турар хевиринге дүгжүр чаа диалектилер классификациязын тургузары чугула.

Литература даңзызы

Аранчин, Ю.Л. (1975). Новые этнографические и филологические материалы из Северо-Западной Монголии. *УЗ ТНИИЯЛИ*, вып XVII. Кызыл.

Арцыбашева, Т.И. (1935). О некоторых особенностях диалекта Тоджи. *Языки зарубежного Востока*. М. № 1, 19. С. 18-28.

Бавуу-Сюрюн, М.В. (2011). Отражение диалектного членения тувинского языка в фольклорных текстах. *Сибирский филологический журнал*. № 4. С. 163-172.

Бавуу-Сюрюн, М.В. (2018). *История формирования диалектов и говоров тувинского языка*: Автореф... дис. докт. филол. наук. Новосибирск 49 с.

Бадарч, Баярсайхан (2009). *Лексика животноводства в цэнгэльском диалекте тувинского языка* (в сравнительно-сопоставительном аспекте): Автореф... дис. канд. филол. наук. Новосибирск. 25 с.

Баскаков, Н.Н. (1964). *Этнолингвистическая классификация диалектных систем современных тюркских языков*. М. 14 с.

Бичелдей, К.А. (2001). Звуковой строй диалектов тувинского языка. М. 155 с.

- Дамбыра, И.Д. (2003). Вокализм каа-хемского говора в сопоставлении с другими говорами и диалектами тувинского языка. Новосибирск. 190 с.
- Доржу, М.Д. (2002). *Бай-Тайгинский говор в системе диалектов тувинского языка*. Кызыл. 112 с.
- Катанов, Н.Ф. (1903). Опыт исследования урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня. Казань.
- Кечил-оол, С.В. (2004). Типологическая специфика консонантизма сут-хольского говора в системе говоров и диалектов тувинского языка. Новосибирск. 210 с.
- Кунаа А.Ч. (1958). Звуковой состав тес-хемского говора тувинского языка. *АКД*. Л. 14 с.
- Кунаа А.Ч. (1973). О фонетических особенностях речи населения Эрзинского района. *ЗТНИИЯЛИ*. Вып. XVI. Кызыл. С. 251-254.
- Куулар, Е.М. (2012). Юго-восточный диалект тувинского языка. Кызыл. 213 с.
- Куулар, Е.М. (2016). Некоторые особенности речи усинских тувинцев Красноярского края. *Казанская наука* № 9. Казань. С. 58-62.
- Куулар, Е.М. (2015). Особенности речи цаатанов Хубсугульского аймака Монголии. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. Тамбов, № 3 (45). С. 127-130.
- Куулар, Е.М.; Сувандии, Н.Д. (2015). Лексические особенности речи жителей сумона Цагаан-Нур Монголии. *Казанская наука* № 10. Казань. С. 190-193.
- Монгуш, Д.А. (1983). О языке тувинцев Северо-Западной Монголии. *Вопросы тувинской филологии*. Кызыл. С. 127-145.
- Монгуш, М.В. (1997). Тувинцы в Китае. Историко-этнографический очерк. Кызыл. 78 с.
- Монгуш, М.В. (2002). Тувинцы Монголии и Китая. Этнодисперсные группы (История и современность). Новосибирск: Наука. 126 с.
- Пальмбах А.А. (1968). О классификационных признаках территориальных диалектов тувинского языка. *УЗ ТНИИЯЛИ*. Вып. XIII. Кызыл. С. 231-235.
- Радлов В.В. (1866). *Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи, ч. I. Поднаречия Алтая: алтайцев, телеутов, черневых и лебединских татар, шорцев, сайанцев*. СПб.
- Сат, Ш.Ч. (1987). *Тыва диалектология*. Кызыл. 104 с.
- Сат, Ш.Ч.; Куулар, Е.М. (2013). *Тыва диалектология*. Кызыл. 229 с.
- Серен, П.С. (2006). *Тере-хольский диалект тувинского языка*. Абакан. 113 с.
- Сложность языков сибирского ареала в диахронно-типологической перспективе* (2018). Отв. ред. А. А. Мальцева; Рос. акад. наук, Сиб. отд-ние, Ин-т филологии. Новосибирск: Академическое изд-во «Гео». 422 с.
- Спасский Гр. (1819). Народы, кочующие вверху Енисея. *Сибирский вестник, издаваемый Григорием Спасским*. Часть 5. СПб.

Сувандии Н.Д., Куулар, Е.М., Соян, А.М. (2017). Язык этнических тувинцев с. Верхнеусинское и его отражение в языковой картине мира. *Новые исследования Тувы*, № 1, г.

Сувандии Н.Д., Куулар Е.М. (2015). Фонетические и морфологические особенности речи этнических тувинцев Цагаан-Нуура. *Мир науки, культуры, образования* № 6 Горно-Алтайск. С. 339-341.

Сувандии Н.Д., Куулар Е.М. (2017). Этнические тувинцы сумона Цагаан-Нуур Монголии: традиции и современность. *Новые исследования Тувы*, № 1, г.

Цэцэгдарь, Уламсурэн (2003). *Образцы фольклора и речи кобдоских тувинцев*. Кызыл 191 с.

Цэцэгдарь, Уламсурэн (2013). *Особенности тувинской речи жителей* дис. канд. филол. наук. М. 18 с.

Хийс, Гансук. (2009). *Особенности тувинской речи жителей Цэнгэла*: Автореф... дис. канд. филол. наук. Новосибирск. 20 с.

Чадамба, З.Б. (1971). Изучение диалектов тувинского языка. *УЗ ТНИИЯЛИ*. Вып. XV. Кызыл. С. 150-155.

Чадамба, З.Б. (1974). *Тоджинский диалект тувинского языка*. Кызыл. 136 с.

Юша, Ж.М. (2018). *Фольклор и обряд тувинцев Китая в начале XXI семантика, прагматика*: Автореф... дис. докт. филол. наук. М. 42 с.

